

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כ, תשכ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הרקע של "תיקון חצות" לביאליק

א. פתיחה

על מגמת השיר הזה אומר ביאליק באיגרתו לאחד העם, כי הרעיון היסודי בו הוא: "...אנחה חרישית של ערירות מוחלטת וייאוש גמור. האשנב הקטן והבודד, המאיר באישון חושך והרמוז הקל למה שבפנים – מעמיק את רגש הייאוש, רגש של "עפר ואפר", של תוהו ובוהו ודראון עולם" (מובא אצל לחובר, ביאליק א, עמ' 277, סוף הערה 8). דברים אלה של המשורר מקבלים חיזוק על ידי העיצוב האמנותי של השיר, על ידי מערכת הסמלים והציורים הגלומים בו. השיר כולו מהלך על הקורא רושם של ייאוש בשל אוירת המועקה השורה על העיירה כולה. מורגשת צפיפות ומצר בפול – חסר המרחב הגואל. אף יממד הגובה נעדר כאן – הקו הנטוי על השיר הוא כלפ מטה: כל העיר שוקעת ו"צוללת" ברפש, ואין זכר למרומים על אורם וחסדם. הבתים עומדים כמו באין מחסה: "הגנות הולכים ומידלדלים", והם מעידים כי לא רק כיפת השמים רחוקה מהם, אלא גם כיפת הרעפים מתערערת עליהם. אך את עיקר הטעם והצביון לשיר נותן החושך של ליל סגריר הפרוש על פני העיירה. חושך מעובה זה הוא השולט בפול.

ב. עב המועקה

את רושם המועקה הרובצת על העיירה מגביר העב

– הקרויה כאן "עב מטר עז" – שהוא אחד האבזורים המקובלים על ביאליק בציורי הדיכאון ותוגת הסתיו. על רקע זה מסמלת העב את המחיצה החוצצת בין האדם לשמים, ואת כובד הלחץ המעיק על העיירה. נמחיש את העניין על ידי ציור אחד מתוך "משוט במרחקים". כאן מיחל המשורר לסילוקה של העב החוצצת בין האדם לשמים והעוצרת את תפילתו מלהגיע למרומים:

עַד פְּרִץ רוּחַ טוֹבָה, חֲזָקָה, נְאֻדָּרָה,
שְׁתוּכָל לְתַקֵּעַ הָעֵב הַמְדַבְּרָה;
שְׁתַּמַּח הָעָנָן הַסּוֹכֵךְ שְׁמִינוּ
מַעְלוֹת צִעֲקֵתֵנוּ, מַעְבֵּר תְּפִלְתֵנוּ...

את אוירת העיבוי והחנק הכבד שב"שירה יתומה" ממחיש ציור של "העבים כֵּעֵין הָעוֹפֶרֶת עוֹד תְּלוּאִים בְּאֵוֶר", ואילו ב"על כף ים מֹות זֶה" מבליט המשורר את עובי המחיצה הרובצת על המקום על ידי "עֲרָפֶל עַד לֹא יִקְרַע פְּרוּשׁ כְּסֻדִּין לָבֵן עַל הַמַּת".

ומן הראוי להביא כאן אגב ניגוד את תיאור אוירת האביב, שעה שהמרומים מתגלים במילואם, שעה שאין עוד מחיצה מפסיקה בין האדם לשמים:

אֲשָׂא לְמָרוֹם אֶת עֵינַי –
נִפְרָצָה מְחִיצַת הָעָבִים
פָּנִים אֶל פָּנִים אֲדַבֵּר
עִם הַשָּׁמַיִם הַנְּאֻיִם (מתוך "בשורה", ב)

הדממה היא הסימן המובהק השני של אוירת השממון. בשיר "תיקון חצות" דומים המבואות האפלים והבתים נאנקים דם. דממה זו אינה פשוטה וחד-משמעית. היא כיסוי למחשבה שאינה מעיזה לגלות את פניה ואת שמסתתר בתוך תוכה. דממת הבתים צופנת איזה סוד ותעלומה, החוזרת ונרמזת גם ב"רוי לילה", זה השיר שאתה מוצא בו את בבואת העיירה מ"תיקון חצות" על פרטי ציורה העיקריים:

מִדְּמֵי רְחוּבוֹת רֵיקִים חֲדָלֵי אִישִׁים
 מִשְׁקֵט בְּתִים עוֹמְדִים וּמִתְרֵי שֵׁים
 כְּאַלְמִים מְקַרְקָעִם עַד גַּוְתָם
 וְשִׁמְרִים, סְתוּמֵי חֶלּוֹן, תְּעַלּוּמוֹתָם;
 מֵאֲשָׁנָב בּוֹדֵד מְאִיר שָׁם מִפְּנֵת גַּג.

אבל נחזור ל"תיקון חצות". הדממה של הבתים כאן היא רבת מזימות וצופנת בתוכה "הרהורים רעים".

נראה, כי אילו הייתה בהם ההעזה הדרושה, כי אז ודאי היו מתקוממים "וקראים תגר על הפל", אבל תכונת העוז חסרה להם, ולכן כובשים הם את צפונותיהם ומסתפקים בדממה למראית עין:

וּכְאֵלוּ חֲשָׁבִים הֵם וּמְהַרְהָרִים
 הֲרֵהוּרִים רְעִים מִבְּלֵי קוֹל;
 הַעֵד הַיְסוּד בָּם הֵם מְעַרְעְרִים,
 וְקִרְאִים תֵּגֵר עַל הַפֶּל?

קטע זה רב חשיבות הוא, כי טמון בו אחד הרעיונות העיקריים שבשירת ביאליק: הקטרוג על הדממה, שהיא שתיקת השלמה עם הגורל, שאינה נותנת פורקן למרי שבלב. הבתים המעורערים מגלמים כאן את השיממון והעבדות שבחיי הגלות. אין בחיים הללו שום סימן התפרצות חוצה, הכול נחנק ונדכא כאן בפנים והופך ל"הרהור רע" של תרעומת בלבד. יש התמרמות, אך אין מרי; יש הרהור, אך אין מעשה. הרהור על כורחו "הרהור רע" הוא, כי נזר עליו להישאר בגדר מזימה דוממת ומרי חנוק לעולמים. במציאות אין אנו מוצאים אפוא אנשי מרי הפורקים עול עבדות אלא "קבצנים" ו"שנוררים", המבקשים שלוה של חלום טוב. מכאן תובן עצמת החרון והלעג שבתוכחת המשורר:

וְיִשְׁנֵי חֲשֵׁךְ עֲפָה אֲרָרִים
 בְּחִלּוֹמָם אֶת יוֹם מְחָר, תְּמוֹל –
 הוּא, שְׁלוֹ קִבְצָנֵי עוֹלָם, שְׁנוֹרְרִים.
 וְרֵאָה חֵלוֹם טוֹב, עִם פְּבֵד עַל.

כינויי הגנאי "קבצנים" ו"שנוררים", שניהם כאחד אינם מופיעים אלא בשני שירים בלבד: "תיקון חצות" ו"בעיר ההרגה". הזעם המחלחל בכינויים הללו מכוון נגד העבדות של בני אדם, המעדיפים לחלום במקום ללחום ולקלל במקום למרוד. המארה הנפלטת מפי הקבצנים הישנים היא פיצוי למרי, שאינו מעז לפרוץ את חומת הדממה.

ד. דממה שנהפכה לסערה

ראינו לעיל, כי דממת הבתים ב"תיקון חצות" תעלומה היא, המעוררת תהייתו של המשורר. נדמה לו, כאילו

קוראים הם תגר, וכאילו מהרהרים הם הרהורים רעים.
על תהייה זו נשמעת התשובה של המשורר בצורה של זעם
ולעג נגד "ישני חושך", שמהם אי אפשר לקוות אלא לשלוות
שאננים ולקללת אין-אונים.

אך יש גם דממה אחרת, דממה שאינה עצורה וחנוקה
לעולמים, אלא מתפרצת חוצה והופכת לסערה של מרי.
הנה ב"מתי מדבר", הופכת הדממה להתקוממות ומרד גלוי.
כאן אין עוד שינה ותרדמה נצחית, אלא התעוררות לוחמת
ונוקמת:

אוֹלָם יֵשׁ אֲשֶׁר יְקוּץ הַמְדָּבָר וְנִקְט בְּדַמֵּי הָעוֹלָמִים
וְהַתְּעוּרָר לְהַנָּקָם בְּאַחַת נַקְמָם שׁוֹמְמוֹתוֹ מִיּוֹצְרוֹ.

כאן אנו רואים את היפוכו המוחלט של הרקעו שב"תיקון
חצות", ולנגד עינינו גלה חילופו הגמור: אין מצר, אלא
מרחב; אין מחיצה בין אדם לשמים, אלא התנשאות מול
השמים; נעלמה המארה, והקללה מוצאת את תיקונה
בשירת העוז והמרי. לא עוד "עם כָּבֵד עַל" לפנינו,
אלא לוחמים המכריזים:

יְדַע הַחֲזָקָה

אֵת כְּבֹד הָעַל מֵעַל גֵּאוֹן צְוָאֲרָנוּ פְּרָקָה.

נעלמה מהרקע גם עב המועקה המפורסמת, ובמקומה
מופיעים פה "מפְלְשֵׁי עָבִים" שבראשי הצורים.

דממה של עבדות הופכת לסערה של התקוממות גם
בשיר "הצור והגל". כאן מסתער על הצור גל, שהיה פעם

עבד נכנע, אשר שכח גאוותו וליקק את רגלי אדוניו. כלפי חוץ נראה, כי מהלך הוא על ראש הצור "הרהורים וחלומות", אבל בקרב לבו פנימה רקם מזימת סתרים, ועתה הגיעה השעה לגלות את הנקמה שהייתה מסותרת בלבו. הדמעה והאנחה – שניהם סימני דיכאון ב"תיקון חצות" – אינם נחנקים ומובלעים כאן, אלא, אדרבה, נעשים כוח מעורר וממריד:

מִשְׁטָמָה וְכָאֵב גְּדֹלֹנִי, רוֹמְמוֹנֵי אֲנָחוֹת,
 מְלַפְּנִים רַק אֲגַל שֶׁל דְּמָעָה הֵייתִי, רְסִיס דָּם –
 וְעֵתָה – רְאֵה, הַכְּנֵעַ גְּדֹלְתִי וְאֲשַׁנֵּב פִּיָּם.
 אבל לא רק הדמעה והאנחה שב"תיקון חצות" מוצאות כאן את תיקונן, אלא גם הקללה, שהייתה בשיר הגל סימן מובהק לרפיון ואבדן תקווה, אף היא נגאלת ונעשית פה סימן של כוח המטיל פחד:

בְּמֵאֲרֵת עֲשׂוּקִים אֲוִרָא

– קורא הגל בזעם. כול שהוזכר לגנאי ב"תיקון חצות" מתעווז כאן ומגיע לעילוי תפקידו, כמו מעלין בסערה ולא מורידין! הנה הרוח – אשר יללתה מקפיאה הדם ב"תיקון חצות" – מוצאת פה עזר וגואל כנגדה ב"הרוח הרהב":

בְּרִגְעֵי שֶׁל זַעַף

מִנְאוֹת הַיָּם חוֹלְלֵי הַרוּחַ הַרְהֵב,

וַיִּתֵּן הַרוּחַ מְרָהֵבוּ עָלַי, בֵּן אֲשַׁפְתּוּ –

בקיצור: גם בשיר "הצור והגל" הקיץ הקץ על

הדממה של עבדות, כפי שיעידו דברי השיר הבוטים:

כִּי כָּבַר קֵץ הַיָּם בְּשִׁתְּיָקְתּוֹ.

אמנם נשמע קול זעם ותוכחה בשיר "תיקון חצות", אך אין להתעלם גם מנעימה אחרת המהדהדת בו: נעימת הרחמים. עוד לא נדמה הזעקה נגד "שני חושך", וכבר קולטת האוזן את המית לב המשורר ל"אח נקי אבד". הפילוג בנשמתו של המשורר ברור כאן וגלוי, כי הוא נקלע בין שני רגשות מנוגדים. ביטוי חריף לפילוג זה שבנפש אתה מוצא בדברי אלהים בשיר "בעיר ההרעה":

וְעַל עַם עֲבָרְתָּהּ וְחַמְלָתָהּ בְּיוֹם רַעַם תִּצְוֶנָּה.

פה נראה בעליל, כי העם מעורר בו, במשורר, רגשות סותרים אהדדי: עברה מכאן, וחמלה מכאן. זהו אותו קרע שבלב, המתגלה גם ב"תיקון חצות". האני הפרטי של המשורר מבקש קרבה ורחמים, אך האני העליון, זה הנביא והמוכיח שבו, דורש ריחוק, התאכזרות וזעם. נשמתו החצויה נקלעת כאן אפוא בין שתי הקצוות: בין עברה על ה"שנוררים" לבין חמלה על "אח נקי אבד".

ו. חידת האשנב המאיר

מהי משמעותו של האשנב המאיר בחשכת הליל, הנזכר בסופו של השיר? כלום אור תקווה הוא וניצוץ הפליטה הנשמר, כלשונו של לחובר (ביאליק א, עמ' 276), או שמא רק מעמיק הוא את רגש הייאוש, כדברי ביאליק, שהובאו למעלה בפתח השורות הללו? קשה להסכים לדעת לחובר, על אף הסמוכין לאישוש דבריו, מפני שני טעמים. ראשית, נאמנים עלינו דברי המשורר עצמו, שאינו משייר

שום ספק בדבר רגש הייאוש המובלט כאן. אבל גם הלשון
"עוד", הנזכר פעמיים בסיום השיר, נותן חיזוק לעדותו של
המשורר. לשון "עוד" ראשון יש לו גון שלילה מוחלט,
המתחזקת על ידי "אין" משולש:

גַּם כּוֹכַב אֶחָד אֵין בְּרָמָה עוֹד,
אֵין נִיצוֹץ אוֹר, אֵין קֶרֶן עוֹ -

לאמור: חושך מוחלט במרומים! ואילו לשון "עוד" השני
נראה כי יש לו גוון משמעותי חיובי של "עדיין":
רַק אֲשַׁנֵּב בּוֹדֵד יְאִיר שְׁמָה עוֹד:
יְהוּדֵי קָם לְתִקּוֹן חַצוֹת.

אלא שגוון חיובי זה מדומה הוא, כי מבצבץ מתוכו
הרמז לחוסר תקווה: מה יוכל להועיל ולהושיע אשנב מאיר
אחד ובודד מול החושך מסביב בשמים ובארץ גם יחד?
בסיום השיר סתם אפוא המשורר ולא פירש, אלא הסתפק
ברמו. אך מה שסתום ברמיוזה, נפתח לנו מסיומו של שיר
אחר. כוונתי ל"על כף ים מות זה", שגם בו מופיע אור
בודד:

וּבְקֶדֶד, דָּם, מִכָּל הָעוֹלָם פָּרוּשׁ,
מִגְדָּלוֹ נֶצֶב שָׁם וּמְאִיר עַל הַשְּׁמָמָה;
וְהַכֹּל כְּאֵלוֹ מְהֵרָה רַק אֵין בְּדַמָּה:
"לְמִי וְלָמָּה?"

נראה לי, כי נעימת חוסר סיכוי של "למי ולמה"
שבסיום השיר הזה חופפת את כוונתו המפורשת של ביאליק
להעמיק על ידי ציור האשנב הבודד את רגש הייאוש.
המפעם גם את "תיקון חצות".

האקדמיה ללשון העברית

פרס מקרן על שם שמחה-זאב ומלכה זאלצמאן

לעידוד חקר הלשון העברית

האקדמיה ללשון העברית חוזרת ומכריזה בזה על פרס זאלצמאן לשנת תשכ"ט בסך 3,000 ל"י.

הפרס יינתן על הטוב שבמחקרים שייכתבו על הנושא: "פעולת התיקונים בלשון מן תש"ח עד תשכ"ז ורישומה בהוראת הלשון בבית הספר".

כחומר ישמשו: דיוני ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית, הצעותיהם והחלטותיהם; מדורי תיקון הלשון בעיתונות; ספרים מיוחדים לתיקון הלשון; שאלוני בחינות והדרכה מטעם משרד החינוך והתרבות.

מחקר המוגש לפרס תשכ"ט, לא יהא פחות משני גיליונות דפוס של 24,000 סימני דפוס בכל גיליון. המחקרים יוגשו בכתב מכונה ובארבעה עותקים. על גוף החיבור לא יציין המחבר את שמו, אלא פסוק או מימרה וכיו"ב, ויצרף מעטפה סגורה, ובה הפסוק או המימרה, ועל ידם שם המחבר ומענו. כל דבר אחר, העשוי לגלות את שם מחבר המחקר, פוסלו מהתחרות.

המשתתפים בתחרות מתבקשים לשלוח את מחקרם אל האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים, לא יאוחר מיום א' באלול תשל"א (1971).